

УДК 373.3.016:811.161.2'36

МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ ЗАСТОСУВАННЯ ЦІКАВОЇ ГРАМАТИКИ НА УРОКАХ РІДНОЇ МОВИ В ПОЧАТКОВІЙ ШКОЛІ

Н.О.Комарівська

Анотація. У статті розкрито можливості використання на уроках рідної мови в початковій школі інформаційно насичених матеріалів, цікавих завдань і вправ, складених з урахуванням мотиваційного, змістового та процесуального компонентів навчання, елементів гумору.

Ключові слова: рідна мова, початкова школа, дидактичні ігри, лінгвістичні мініатюри, цікава етимологія, фольклорний матеріал, завдання-жарту.

Аннотация. В статье раскрыты возможности использования на уроках родного языка в начальной школе информационно насыщенных материалов, интересных заданий и упражнений, составленных с учетом мотивационного, смыслового и процессуального компонентов учебы, элементов юмора.

Ключевые слова: родной язык, начальная школа, дидактические игры, лингвистические миниатюры, интересная этимология, фольклорный материал, задания-шутки.

Annotation. In the article possibilities of the use are outlined on the lessons of the mother tongue at initial school of the informatively saturated materials, interesting tasks and exercises, made taking into account the motivational, semantic and judicial components of studies, elements of humour.

Keywords: the mother tongue, initial school, didactics games, linguistic miniatures, interesting etymology, folklore material, tasks-jokes.

Постановка проблеми. У сучасних умовах від педагога, його професійної майстерності, ерудиції, загальної культури значною мірою залежить навчання та виховання підростаючого покоління. Оволодіння мовою, як відомо, починається вже з перших слів дитини, але вивчення її як системи передбачене лише шкільною програмою. Уже в початкових класах учні знайомляться з елементарними мовними одиницями, вчать бачити їх у взаємозв'язку, здобувають практичні навички використання. Завдання вчителя якраз і полягає в тому, щоб із самого початку зацікавити молодших школярів мовними явищами, збудити в них прагнення до знань.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зацікавленість є ефективним засобом успішного навчання, необхідною умовою досягнення позитивних наслідків. Видатний педагог В.Сухомлинський вважав, що навчальний процес у сучасній школі повинен розвивати всемогутню радість пізнання.

У педагогічній практиці пізнавальний інтерес часто розглядають як засіб активізації пізнавальної діяльності учнів, ефективний інструмент вчителя, який дозволяє йому зробити процес навчання захопливим, виділяти в навчанні саме ті аспекти, які можуть привернути увагу учнів, активізувати їх мислення.

Сьогодні пізнавальний інтерес розглядається як рушійна сила активізації навчання, розвитку пізнавальної самостійності учнів, важливий напрям підвищення ефективності навчальної діяльності.

Пізнавальний інтерес стимулює навчальну активність учнів і тим самим спрямовує розвиток розумової, психічної та соціальної сфери особистості, створює умови для формування творчості учня. Тому цій проблемі приділяється увага психологів і педагогів, серед них: Н.Бібік, В.Білий, Л.Божович, Д.Водзинський, Л.Гордон, О.Ковальов, В.Котирло, В.Крутецький, В.Лозова, В.Онищук, В.Паламарчук, О.Савченко, С.Рубінштейн, Г.Шамова, Г.Щукіна та ін.

Розгляд пізнавального інтересу як засобу навчання пов'язаний з проблемою цікавості, яка розробляється багатьох дослідженнях з психології й методики (Ю.Бабанський, К.Лигалова, Д.Трайтак, Н.Гамбург та ін.). Цікавість – сильний засіб, який збагачує всі процеси, що властиві інтересу. У дослідженнях О.Савченко, Н.Коваль, В.Онищук, Н.Каневської переконливо показана ефективність організації пошукової діяльності для розвитку пізнавального інтересу 7-10-річних учнів, оскільки в процесі пошуку школярі мають можливість виявити активність мислення, ініціативу, утвердити себе.

Постановка завдання. Метою статті є визначення методичних аспектів застосування цікавої граматики на уроках рідної мови в початковій школі.

Виклад основного матеріалу. Національне відродження, демократичні перетворення в Україні потребують розв'язання проблеми національної освіти, докорінного її оновлення та реформування, зокрема в сфері професійної підготовки вчителів. Вищі навчальні заклади повинні забезпечити високу якість педагогічного процесу, всебічний розвиток і виховання майбутніх педагогів відповідно до нових завдань і потреб суспільства, що, зі свого боку, вимагає внесення істотних змін у зміст і форми професійного навчання майбутніх педагогів.

Провідну роль у навчанні та вихованні особистості відіграє мова.

Значення мови у розвитку підростаючого покоління і в подальші вікові періоди підкреслювали майже всі видатні педагоги й психологи минулого й сучасності. Тому рідна мова є одним із найважливіших навчальних предметів у школі. Її особливе місце в системі обов'язкових для вивчення дисциплін визначається тим, що саме від мовленнєвих і мовних знань, умінь і навичок безпосередньо залежать освітні досягнення школяра, його успішність в оволодінні основами усіх наук.

Початкова школа покликана вирішувати «вічні» завдання: розвиток у молодших школярів пізнавальних інтересів, допитливості, спостережливості, бажання вчитися. Одним із важливих засобів їх розв'язання вчені вважають інформативність уроку, тобто використання в навчальному процесі інформаційно насичених матеріалів, цікавих завдань і вправ, складених з урахуванням мотиваційного, змістового та процесуального компонентів навчання, елементів гумору тощо.

Цікавинки, що використовуються на уроках рідної мови, бувають різних видів: це, насамперед, цікава в пізнавальному плані інформація (розкриття історичних аспектів проблеми, етимології того чи іншого поняття тощо); це і «невідоме про відоме», тобто використання додаткової інформації про те, що діти вже частково знають (такий підхід дає можливість по-іншому трактувати явища, які стали для учнів буденними); узагальнений матеріал, що є базою для порівняння, узагальнення виучуваного, підкреслення його значущості [6, 3].

До елементів цікавого мовознавства ми відносимо: дидактичні ігри; лінгвістичні мініатюри (казки, вірші, мовознавчі розповіді); цікаву етимологію; фольклорний матеріал; завдання-жарти; усмішки.

А.В.Запорожець, оцінюючи роль дидактичної гри, підкреслював: «Нам необхідно добитися того, щоб дидактична гра була не тільки формою засвоєння окремих знань та умінь, але й сприяла загальному розвитку дитини» [2, с.245]. З іншого боку, деякі педагоги схильні, навпаки, неправомірно розглядати дидактичні ігри лише як засіб інтелектуального розвитку пізнавальних психічних процесів. Однак дидактичні ігри – це ще й ігрова форма навчання, яка, як відомо, достатньо активно застосовується на початкових етапах навчання, тобто в старшому дошкільному та молодшому шкільному віці.

А.І.Сорокіна виділяє наступні види дидактичних ігор: ігри-подорожі, ігри-доручення, ігри-припущення, ігри-загадки, ігри-бесіди.

Важливо, щоб гра входила органічно в урок, знаходилася в самому процесі навчання. Найголовнішим є те, щоб гра органічно поєднувалась з серйозною, напруженою працею, щоб гра не відволікала від навчання, а навпаки, сприяла б інтенсифікації розумової роботи.

Педагогу необхідно пам'ятати, що при проведенні гри необхідно зберегти всі структурні її елементи (дидактична задача; ігрова задача; ігрові дії; правила гри; результат (підведення підсумків), тому що саме з їх допомогою розв'язуються освітні завдання кожного конкретного уроку.

Протиставити дидактичну гру й урок не можна. У ситуації дидактичної гри знання засвоюються легше. Найголовніше, що дидактична задача в дидактичній грі реалізується через ігрові завдання. Дидактичне завдання приховане від дітей. Увага дитини направлена на виконання ігрових дій, а навчальне завдання ще не усвідомлюється. Це й робить гру особливою формою ігрового навчання, коли

діти найчастіше несподівано засвоюють знання, уміння, навички. Стосунки між дітьми й педагогом визначаються не навчальною ситуацією, а грою. Учителю і діти є учасниками однієї гри. Педагог стає на шлях прямого навчання, якщо порушується ця умова.

Проводити ігри, створювати ігрові ситуації важливо на кожному уроці рідної мови. Це особливо стосується як першого, так і другого класу, коли учні ще не звикли до тривалої напруженої діяльності. Вони швидко стомлюються, притуплюється їхня увага, набридає одноманітність. Тому гра має ввійти в практику роботи вчителя як один з найефективніших методів організації навчальної діяльності молодших школярів. Наприклад, під час вивчення нового матеріалу можна використовувати мовні («Хто більше?», «Хто? Що?», «Один – багато») та мовленнєві ігри («Переставлянки», «Розкодує текст»). Після вивчення теми, з метою закріплення набутих знань на практиці застосовують ігри «Зміни відмінок», «Утвори речення», «Заміни букву», «Дід-буквоїд», «Хто швидше?» та ін.

Отже, для дорослого дидактична гра – спосіб навчання, а для дитини – просто гра. У дидактичній грі засвоєння знань виступає як побічний ефект. Ціль дидактичної гри та ігрових прийомів навчання – полегшити перехід до навчальних задач, зробити його поступовим.

Дидактична гра входить у цілісний педагогічний процес, поєднується та взаємопов'язується з іншими формами навчання й виховання. Однією з форм нетрадиційного засвоєння та оперування лінгвістичними знаннями є лінгвістичні мініатюри.

Уроки української мови відкривають широкі можливості для розвитку креативних здібностей школярів. На думку багатьох учителів, методистів, стратегічним принципом розвинутого навчання рідної мови є принцип розвитку творчих лінгвістичних здібностей. З цього випливає, що на уроках української мови необхідно розвивати творчу активність у межах цього предмета (сприяти свідомому оволодінню багатством рідної мови й розвитком мовлення), а також стимулювати розвиток особистості учня та його прагнення до творчості. Загальновідомо, що складний теоретичний матеріал краще засвоюється в нестандартній, образній формі, оскільки мовленнєва експресія відіграє виняткову роль у формуванні в учнів інтересу до вивчення мови.

Термін «мініатюра» в Українському енциклопедичному словнику визначається як «твір образотворчого мистецтва невеликого розміру, що потребує витонченої техніки виконання; невеликий віршований чи прозовий твір, чітко завершеної форми» [8, с.205]. Автори «Словника-довідника з української лінгводидактики» тлумачать термін «мініатюра» як невелика закінчена за формою і змістом творча робота, що має завершений цілісний характер, мета якої – дати учням змогу чітко визначити поняття абзацу, частини тексту, видів зв'язку, інтонації цілого тексту відповідно до теми висловлювання, стилю, жанру й типу мовлення [7, с.83]. Вітчизняні методисти Т.Жулій, О.Теплицька вважають, що лінгвістична мініатюра – «цікаве висловлювання про мову – одна з форм такого нетрадиційного засвоєння та оперування лінгвістичними знаннями» [1, с.6].

Лінгвістичні мініатюри можуть бути представлені як у прозовій, так і в поетичній формі (вірші Д.Білоуса, А.Бортняка та інших), щоправда, питома вага прозових значно більша. Лінгвістичне поняття, перетворюючись на «живі персонажі», набуваючи художньої форми, зберігає свої основні ознаки. Цим поєднанням лінгвістичних та позалінгвістичних чинників і пояснюється інтерес школярів до тексту, а його образність забезпечує запам'ятовування.

Залежно від домінування певних стильових та жанрових ознак виділяють лінгвістичні мініатюри художнього й наукового стилю. Лінгвістичні мініатюри художнього стилю складні й багатопланові, оскільки завданням їх інтерпретації є вияв максимуму закладених у них думок і почуттів художника (автора) [7, с.7]. До цих мініатюр належать: лінгвістична казка (граматична, історична), байка, оповідання, лінгвістичний детектив, гуморески. У лінгвістичних мініатюрах художнього стилю Т.Ладиженська наділяє героїв лінгвістичних казок та оповідань людськими якостями, які живуть та діють за законами мови [3, с.16]. Лінгвістичні мініатюри наукового стилю характеризуються тим, що в них виклад думок здійснюється у формі чіткої побудови роздуму, пояснення, доказів, використання образних засобів зведене до мінімуму, думка в таких текстах передається з максимальною точністю, однозначністю [1, с.11-12]. До лінгвістичних мініатюр цього виду відносять: аналіз тексту наукового стилю, текст параграфа, мовлення вчителя, міні-твір (роздум, опис, розповідь), віршовані визначення та римовані правила, авторські лінгвістичні мініатюри.

Щоб оцінити значення й місце лінгвістичних мініатюр у роботі над українським словом, потрібно насамперед наголосити, що використання їх ставить за мету не розважати, а навчати школярів, збагачувати їх знаннями в обстановці розквітості, задоволення й радості. Цікаві мовні матеріали не повинні знижувати рівень навчальної роботи, а, навпаки, нести мовознавчу інформацію, над якою учні із задоволенням або й захопленням працюють і яку невимушено засвоюють. У процесі добору таких матеріалів учитель, крім цікавості, враховує всі загальнодидактичні й методичні принципи навчання,

зокрема науковість і доступність знань.

Для створення лінгвістичних казок, віршів, загадок добираються науково обґрунтовані мовні факти, які відповідають рівню підготовленості школярів і захоплюють їх. Спрямовані вони на засвоєння й осмислення знань у жвавій, приємній атмосфері. Робота над ними викликає інтерес, збудження, а опора на емоційність сприяє кращому засвоєнню і запам'ятання інформації. Тематика лінгвістичних мініатюр може бути безпосередньо пов'язана з виучуваними, визначеними програмою відомостями і може, особливо у позакласній роботі, охоплювати позапрограмові факти. У кожному разі цікаві мовні матеріали передбачають досягнення дидактичної мети – розширення й зміцнення мовних знань, збагачення словникового запасу школярів й удосконалення їхнього мовлення.

Використання цікавих мовних матеріалів винятково важливе з погляду розвитку мислячої особистості. Молодші школярі дістають певні відомості з мовознавства й зацікавлюються мовленнєвими явищами. Немає жодної теми шкільного курсу, під час вивчення якої не можна використати лінгвістичних мініатюр. Так, до теми «Змінювання іменників за питаннями» можна використати казку «Іменниковому роду нема переводу».

Лінгвістичні мініатюри призначені для полегшення опанування мовного матеріалу. Учитель може читати їх на етапі мотивації навчальної діяльності (щоб викликати пізнавальний інтерес, позитивні емоції учнів), на етапі пояснення нового матеріалу (щоб пояснити сутність того чи іншого мовного явища), а також на етапі закріплення та осмислення нового матеріалу (для перевірки знань учнів; тоді доцільно казку читати з пропусками, які заповнюють та озвучують учні).

Доцільність запровадження й результативність використання того чи іншого виду роботи з цікавого мовознавства безпосередньо пов'язані з віком та рівнем підготовленості школярів. Наприклад, під час ознайомлення із займенником доцільно використовувати лінгвістичну казку «*Не хвали сам себе*»:

Королева Граматика сьогодні дуже заклопотана. Іменник, Прикметник і Числівник мусять на деякий час покинути королівство. А хто їх замінить? Займенник – їхній найближчий помічник, але чи впорається?

І тут Королеві вручили послання: Займенник запевняв, що довір'я виправдає і з роботою впорається. Кожне речення так і рясніло займенниками: я, мені, мене, увесь, сам, кожний, стільки...

– Ну що ж, нехай попрацює за трьох. Він роботящий, хоч і самовпевнений, – вирішила Королева.

А щоб нагадати Займенникові, що скромність ніколи не зайва, дала йому слушну пораду: «Не хвали сам себе, нехай тебе люди похвалять!».

Отже, текст лінгвістичної мініатюри ілюструє наочне уявлення і взаємозв'язок мовних понять з погляду їх родової належності та виконує дидактичні функції.

З метою ознайомлення учнів початкових класів з групами слів за походженням, з етимологічним словником на уроках рідної мови необхідно використовувати елементи цікавої етимології. Етимологія – походження слова і його семантичні зв'язки з іншими словами тієї самої або інших споріднених мов. Наприклад, під час вивчення теми «Іменник» можна розповісти дітям, що сам термін уперше в українському мовознавстві використав Омелян Осипович Партацький у 70-х роках ХІХ століття. Категорія числа іменника зараз об'єднує два значення: однину й множину. А колись (приблизно до кінця ХІІ — початку ХІІІ століття) існувала ще форма двоїни, тому можна було сказати «дві руки», «дві риби», «дві голови». У деяких мовах (серболужицькій, словенській) двоїна існує ще й зараз. А є мови, у яких існує форма для позначення не лише двох, а й трьох предметів (троїна). Це деякі мови Австралії, Нової Гвінеї, індіанців Америки та ін.

Таким чином, учитель за допомогою мовленнєво-комунікативного дидактичного матеріалу сприятиме загальному мовному розвитку особистості школярів, спонукатиме учнів до глибшого пізнання лінгвістичних явищ.

Для розвитку мовлення, формування комунікативної компетенції на уроках рідної мови доцільно використовувати фольклорні жанри, які відповідають віковим та психологічним особливостям учнів (прислів'я, приказки, загадки, скороговки). Завдяки усній народній творчості активізується пізнавальна діяльність дітей, збагачується словниковий запас, формується самостійне мислення, розвиваються творчі здібності, спостережливість, інтерес до рідного слова.

Систематичне й постійне використання малих фольклорних жанрів сприятиме всебічному вихованню дітей, збагачуватиме їхню мову зразками народної мудрості.

Використання загадок допоможе вчителям зробити уроки вивчення грамоти цікавішими, а отже, і засвоєння матеріалу буде більш глибоким та міцним. Адже загадки – це стислі поетичні запитання, де у прихованій формі одні предмети чи явища зображуються через інші завдяки спорідненості, подібності їхніх властивостей, часом ледь помітних [4, с.276]. Це спонукає дитину вдумуватись у кожне слово,

порівнювати його з іншими, знаходити подібність і відмінність, виділяти головне у спостереженні за природою. Загадки завжди поетичні, легко запам'ятовуються, у ході розгадування дитина виконує ряд мислительних операцій – синтез, порівняння, узагальнення. Наприклад, спостерігаючи з молодшими школярами за іменниками, які вживаються тільки в однині або в множині, можна запропонувати відгадати загадки: «Рідке, а не вода, біле, а не сніг» (Молоко); «У зимову веселу пору ми краці друзі дітвори. Вивозять діти нас нагору, а ми веземо їх з гори» (Сани); «Хто входить і виходить, той перший нам руки подає, а ми стоїмо завжди при вході, нас в хаті кілька є» (Двері); «Хто голівку свою влітку накриває і по двадцять хусток має» (Капуста). Учні зачитують слова-відгадки, визначають число іменників і доходять висновку, що в українській мові є іменники, які вживаються тільки в однині або тільки в множині.

Прислів'я і приказки – стислі крилаті вислови, в яких сконцентровано життєву мудрість і філософію народу [4, с.573]. Своїм мовним багатством і змістовим розмаїттям українські прислів'я і приказки охоплюють усі сторони життя людини, її погляди на світ, суспільні явища, громадські та родинні взаємини. Робота над прислів'ями та приказками сприяє розвитку самостійного мислення й мовлення учнів.

Для розвитку мовного апарату дитини, постановки правильної артикуляції звуків народна педагогіка використовувала скоромовки. Ігровий ефект базується на навмисному утрудненні вимови певного тексту відповідним розташуванням звуків.

Скоромовки, як і інші зразки усної народної творчості, можна використовувати на різних етапах уроку рідної мови. Так, під час вивчення теми «Числівник» можна запропонувати вивчити скоромовки та вписати із них числівники:

*Їхав Прокіп мимо кіп.
Лічив снопи по три коп.
Одна копа ковпаком,
Друга копа ковпаком,
Третя копа ковпаком.*

Цінність скоромовок полягає не в смисловому навантаженні, а в такому доборі й розташуванні слів, вимова яких потребує певних зусиль і сприяє виробленню дикції, правильної артикуляції, що, своєю чергою, підвищує культуру усного мовлення. Крім того, завдяки скоромовкам прищеплюється увага й повага до кожного вимовленого звука, слова, до якості й чистоти мовлення.

Завдання-жарту – це цікаві ігрові завдання з навчального предмета. Для їх розв'язання потрібно виявити винахідливість, розуміння, гумор. Побудова, зміст питання в цих завданнях незвичайні. Вони лише приблизно нагадують навчальне завдання. Зміст замаскований зовнішніми умовами, як правило, другорядними (Загадки-жарту: *Який прислівник однаково читається зліва направо й справа наліво? (зараз); В яких прислівниках є три-чотири приголосних і один голосний? (Вдень, ввєрх, вниз); Які прислівники запитують про себе? (Щотижня, щогодини, щороку, щоденно); Який прислівник вживається з серцем? (натцєсерце).* Виконання таких завдань сприяє не тільки розвитку мовлення дітей, а й закріпленню в них навичок у розпізнаванні й правильному написанні прислівників.

Призначення завдань-жартів полягає у залученні дітей до активної розумової діяльності, виробленні вміння виділяти головні властивості предмета чи явища.

Отже, зацікавити школярів українською мовою як предметом навчання можна шляхом уникнення одноманітності, шаблону й схематизму в роботі над словом, позбавлення учнів необхідності «зазубрювати» визначення й правила. Чітке й доказове опрацювання мовних явищ та варіювання форм, методів і прийомів навчання, адекватних виучуваним фактам, є тими чинниками, які збуджують пізнавальний інтерес і стимулюють самостійне мислення школярів. У зв'язку з цим, має бути належно оцінена роль і місце у навчальному процесі дидактичних ігор, лінгвістичних мініатюр, цікавої етимології, фольклорного матеріалу, завдань-жартів.

Література

1. Жулий Т. Сказки и были... Лингвистическиеминиатюры / Т. Жулий, О. Теплицкая. – Луганск: Янтарь, 2003. – 124 с.
2. Запорожец А. В. Избранные психологическиетруды: В 2-х т. / А. В. Запорожец – М. : Педагогика, 1986. – Т.1. – 320 с.
3. Ладыженская Т. А. Система упражнений по развитиюсвязной речи / Т. А. Ладыженская // Совершенствованиеметодовобучениярусскомуязыку : Сб. ст. / Сост. А. Ю. Купалова. – М.: Просвещение, 1981. – С. 43-47.
4. Літературознавчий словник-довідник/ Р. Т. Гром'як, Ю. І. Ковалів та ін. – К., 1997. – 752 с.
5. Лосева Л. М. Какстроится текст: пособ для учителя / Л. М. Лосева. – М.: Просвещение, 1980. – 94 с.

6. Одинцова Г.С. Кодлюк Я.П. Цікаве мовознавство для молодших школярів : посібник для вчителя початкових класів. / Одинцова Г. С.,Кодлюк Я. П. – К.: Наш час, 2006. – 123с.
7. Словник-довідник з української лінгводидактики : Навч. посібник / Кол. авт. за ред. М. Пентилюк. – К.: Ленвіт, 2003. – 149 с.
8. Українська мова. Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), ЗяблюкМ. П. та ін. – К : Укр. енцикл., 2000. – 752 с.